
1.6. ФІЛОСОФСЬКА ОСВІТА В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ (1920-ті – середина 1980-х рр.)

Відтворення цілісної картини становлення і розвитку філософської освіти на вітчизняних теренах безумовно передбачає звернення до найближчого і ще свіжого у пам'яті сучасників радянського періоду її історії. Приділити йому увагу спонукає не тільки доволі значна часова тривалість, а й питома вага у тих процесах, що відбуваються у філософській науці й освіті пострадянських країн сьогодні. Усвідомлення цієї ваги – найсвіжіша ознака часу, яку, можливо, важко було передбачити у бурхливій 1990-ті. У ейфорії звільнення від ідеологічних тортур і виходу на простори філософування, непідвладного партійним директивам, здавалося, що пройдено «точку неповернення», за якою відкриваються перспективи справжньої філософської творчості, а все, що їй передувало – трагічна сторінка, перегорнута назавжди і варта якнайшвидшого забуття. Однак досвіду двох десятиліть, що минули з часів «перебудови», виявилось достатньо, щоб увиразнити всю ілюзорність уявлень про те, що для подолання радянського минулого нашої філософської науки цілком вистачить урочистих відмов, переконливих запевнянь, змін «вивісок» на дверях кафедр чи, навіть, тих незбагнено-миттєвих особистісних трансформацій, що здатні перетворювати найзавзятіших «наукових комуністів» (чи «істориків партії») на «незаангажованих» політологів, найпереконаніших «наукових атеїстів» – на ревних християн, а найпослідовніших «борців з буржуазним націоналізмом» – на найщиріших націонал-патріотів. Попри всі зусилля й певні успіхи у розбудові філософської освіти і науки, які навряд чи можна заперечити, доброякісні продукти вітчизняного «філософського виробника», не кажучи вже про злет творчої філософської думки, залишаються надто поодинокими на тлі неухильного зростання кількості дипломованих

псевдонауковців і тих імітаційних та симулятивних процесів, що приховують брак фахової культури, знань, здатності та смаку до дослідницької діяльності. Ці процеси є переконливим свідченням того, що звичка до філософування «по-радянськи» виявилася міцнішою за прагнення до її подолання, і хоч би якими щирими були наміри дистанціюватися від нашого нещодавнього філософського минулого, воно приховано присутнє у нашому філософському сьогодні.

З одного боку, це й не дивно, зважаючи на надто глибокі рани, завдані філософському мисленню за доби тоталітаризму, – марно сподіватися, що їх загоєння може буде швидким. З іншого – цілком очевидно, що надії на одужання залишаться лише надіями без усебічного, доглибного осмислення всього того, що відбулося з філософією і філософами у радянські часи. Потреба в такому осмисленні відчувається дедалі виразніше: на пострадянському просторі тема радянської філософії зумовлює сьогодні значний інтерес дослідників різних поколінь. Однак для того, щоб спроби осмислення не вилилися у чергове «конструювання» реальності, такого собі «теоретизування» щодо феномена радянської філософії, варто усвідомити й необхідність їх угрунтування на історико-філософських дослідженнях, що потребують спеціальних архівних студій і залучення великого розмаїття джерел – не тільки питомих філософських. Адже доволі значна кількість розвідок, присвячених філософії радянської доби (у тому числі української) не має створювати ілюзій щодо її дослідженості – переважну частину цих розвідок створено на ідеологічне «замовлення», метою якого було увиразнити поступально-прогресивний характер розвитку марксизму-ленінізму, його тріумфальну ходу республіками СРСР. Бездумне відтворення вміщених у них відомостей у сучасних підручниках і панорамних монографіях навряд чи висвітлить ті сторінки вітчизняної історії філософії, які, попри їх найближеність до нас, залишаються практично невідомими. Останнє особливо стосується діяльності тих інституцій, що опікувалися питаннями фахової філософської освіти – тут перед дослідниками відкривається, хоч як парадоксально, «неоране поле». Не прагнучи впоратися з ним у межах однієї розвідки, спробуємо бодай окреслити «освітні» контури філософії в радянській Україні, спираючись на історичні документи та архівні джерела.

Радянська модель освіти: сутність і становлення

Не буде перебільшенням стверджувати, що сфера освіти залишалася в епіцентрі неусипного партійно-державного керівництва впродовж усієї радянської історії. Прагнення до тотального контролю над усіма щаблями і ланками освітянського життя, увиразнене вже на зорі радянської влади, було не випадковим, адже стосувалося ключового у справі розбудови комунізму завдання – формування власне «будівничих», «людського матеріалу», спроможного втілити у життя проект комуністичного суспільства. Зрозуміло, що зрощення «нової породи» людей потребувало нової системи освіти і виховання, першим кроком до якої мала стати цілковита руйнація системи старої – «чужої» й «ворожої» ідеалам комунізму.

Про радикальність намірів більшовицької влади щодо освітянської сфери переконливо свідчили вже перші її декрети і постанови – «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» (23 січня 1918 р.), «Про ліквідацію посад законовчителів усіх ісповідань» (17 лютого 1918 р.), «Про скасування форм і учбових знаків усіх навчальних закладів» (18 лютого 1918 р.), «Про підпорядкування всіх навчальних закладів Народному комісаріату освіти» (23 лютого 1918 р.). Останній було визнано головним державним документом для «перетворення навчально-виховної справи в Росії з метою її об'єднання й оновлення на засадах нової педагогіки та соціалізму»¹. Цими засадами «нової педагогіки» стали *соціальне виховання і трудове навчання*.

Приклад російських «товаришів» наслідували й українські більшовики. Хоча їхня влада остаточно утвердилась у грудні 1919 р., з третьої спроби, деякі революційні заходи у царині освіти було здійснено вже за часів їхнього першого і другого «пришестя» – зокрема, у грудні 1917 р. створено Наркомат освіти, а у травні 1919 р. прийнято «Положення про єдину трудову школу УСРР»², що передбачало запровадження на теренах республіки обов'язкової безкоштовної загальної освіти громадян (починаючи з восьмирічного

¹ Постановление Наркомпроса РСФСР от 23.02.1918 «О передаче всех учебных заведений в ведение народного комиссариата по просвещению» // <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;div=LAW;base=ESU;n=3282>.

² УСРР (Українська Соціалістична Радянська Республіка) – назва України до прийняття її конституції 1937 р., згідно з якою її назву було змінено на УРСР (Українська Радянська Соціалістична Республіка).

віку), здобутої шляхом систематичного прилучення до «продуктивної праці». Цим «Положенням» увиразнювало прагнення нової влади рішуче відмежуватися від старорежимної моделі освіти, усувались не тільки будь-які елементи релігійного навчання і виховання, а й поділ учнів на класи, домашні завдання, п'ятибальна система оцінювання знань, іспити тощо.

Черговим кроком в утвердженні «революційних» освітянських новацій стало прийняття Наркомосом УСРР у липні 1920 р. «Декларації про соціальне виховання дітей», де засадничим принципом нової моделі освіти проголошувалась єдність навчання і трудового виховання в дусі комунізму, але насправді освячувалося домінування останнього. Монополізуючи справу освіти і виховання, держава покладалася не на такі «віджилі» ланки, як сім'я і школа (тогочасним очільникам наркомосів їх «відмирання» видавалося лише справою часу), а на дитячі будинки і комуні, визнані за ідеальні «інкубатори» зрощення нового «людського матеріалу».

У цілому дотримуючись настанов, задекларованих у спільній постанові Наркомосів РСФСР та УСРР «Про єдність освітньої політики», ухваленій ще у травні того ж 1920 р., українські будівничі нової «трудової освіти» виявилися навіть радикальнішими за російських колег, запроваджуючи модель вузькопрофесійної освіти, безпосередньо пов'язаної із виробництвом і його потребами. Спеціалізація виявлялася вже на рівні трудових шкіл-семирічок, поділених на фабрично-заводські та агрономізовані. Ще виразніше дух «профтехнізації» позначався на системі вищої освіти: її головними ланками поставали технікуми та інститути, покликані готувати вузьких фахівців-практиків. Що ж до університетів, за самим своїм визначенням не відповідних утилітарно-технократичним цілям і завданням, то вони, згідно з рішенням Наркомосу УСРР, на початку липня 1920 р. просто припинили своє існування, передавши свої приміщення і майно новоствореним інститутам народної освіти¹.

¹ Реалії життя провідних у минулому освітніх і наукових інституцій на початку 1920-х рр. яскраво увиразнює один з архівних документів, який стосується колишнього Університету Св. Володимира. «В настоящее время, – писав невідомий кореспондент у липні 1922 р., – Киевский университет находится в состоянии полного разложения, вернее и юридически, и фактически его не существует. Помимо пережитых им многочисленных реформ он потерял много своих членов вследствие естественной смерти, а еще больше профессоров не входит в состав университета вследствие причин, так или иначе связанных с революцией. Многие за границей..., иные умерли от сыпного тифа и перенесенных тяжелых условий жизни..., третьи – расстреляны..., четвертые – просто покинули Киев, сделавшись центром интриг, национальных и личных счетов. ...В Киеве создалось странное положение, отличающееся от других центров умственной

У глибинному сенсі нова «освітня парадигма», увиразнена згаданими вище документами й остаточно утверджена прийнятим у листопаді 1922 р. «*Кодексом законів про народну освіту в УСРР*», знаменувала перетворення освітянської сфери на цілковито підвладний партійно-державному керівництву механізм продукування і розподілу знання, підпорядкований вищій меті – формуванню якісно «нової» людини, будівничого світлого комуністичного майбуття. З одного боку, цей утилітарний підхід ґрунтувався на ототожненні освіти із виробництвом, а отже, утверджував на її ниві такі «інноваційні» принципи і підходи, як *плановість* і *колективність*, перетворюючи вчителя на «шкроба» (шкільного *робітника*), а вченого – на «наукового *працівника*». З іншого ж боку, визначення пріоритетним завданням освіти і науки обслуговування потреб «диктатури пролетаріату» перетворювало їх на один із найголовніших «фронтів» класової та ідеологічної боротьби, перемога на якому можлива тільки за умови «*більшовизації*», «*пролетаризації*» та «*радянзації*» освітніх і наукових інституцій.

Відтак не дивно, що у житті останніх від початку 1920-х рр. привілейованою категорією постають вихідці з робітників і селян, рекомендовані партійними, комсомольськими та профспілковими організаціями, *комнезамами* (комітетами незаможників) тощо¹. Щойно пройшовши горнило *лікнепу* (ліквідації неписьменності) та *робітфаків* (робітничих факультетів індустріально-технічного чи сільськогосподарського спрямування), саме ці категорії громадян не тільки швидко поповнювали лави студентства та професорсько-викладацького складу вишів, а й обіймали керівні посади у численних структурних підрозділах Наркомосу. Перетворена на могутній фетиш, належність до «*трудолюбивих класів*», що заступала будь-які

жизни: есть старое здание университета, есть библиотеки, кабинеты, лаборатории, есть остатки ученой корпорации, но, чтобы уничтожить и эти остатки, не выдают в срок жалования, дают в течение года (sic!) лишь 20-15-5% той суммы, которая причитается в качестве месячной платы, задерживают выдачу академического пайка, дают его не полностью. В список получающих академический паек внесены лица, не имеющие часто никакого отношения к науке и искусству, и не внесены лица, известные в науке своими трудами. С другой стороны, во главе университета стоят лица, чуждые науке и вообще не имеющие никакого отношения к народному образованию...» (цит. за: *Очеретянюк В.* Переслідування української інтелігенції в першій половині 20-х років (за матеріалами фондів «Російського зарубіжного архіву Державного архіву Російської Федерації») // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1997. – № 1/2 (4/5). – С. 246).

¹ Слід відзначити потужну роль, що її відіграла у справі «пролетаризації» вищої освіти постановва «*Про переважний прийом до вищих навчальних закладів представників пролетаріату і найбільшого селянства*», прийнята Радою народних комісарів Росії ще у серпні 1918 р., а згодом поширена на інші радянські республіки.

особисті чесноти й здібності, перетворювалася на своєрідну перепустку до світу знань, а її володарі – на дієве знаряддя «пролетаризації» сфери освіти і науки, надійних провідників партійної політики «чисток» освітніх і наукових інституцій від «соціально-ворожих елементів», що стали однією з сумнозвісних ознак освітянських буднів 1920-х років¹.

Як і в інших радянських республіках, кампанія «пролетаризації» освіти і науки розгорталася в УСРР у тісному зв'язку з їх «більшовизацією» та «радянизацією», стимульованими циркуляром ЦК РКП(б) «Про зв'язок партійних організацій з органами народної освіти» (листопад 1921 р.). Від 1922 р. фактичними керманичами шкіл і вишів стали політруки і політкомісари, а вже в 1925 р. адміністрацію переважної більшості українських інститутів народної освіти очолили комуністи. За результатами виборів, ретельно зрежисованих вищим партійним керівництвом, у 1929 р. впливовий «комуністичний десант» поповнив лави дійсних членів Всеукраїнської Академії наук (ВУАН), діяльність якої невдовзі потрапила під цілковитий контроль влади. Годі й говорити – користуючись правом першочергового вступу до вишів і наполегливо витісняючи «некомуністів» з викладацьких та адміністративних посад, упродовж 1920-х рр. партійці та партосередки стали фактичними господарями освітніх і наукових інституцій. Ухвалена на початку 1930 р. (слідом за низкою союзних директив) постанова ЦК КП(б)У «Про завдання партії у галузі наукової роботи» не тільки утверджувала остаточне переведення української науки на засади плановості та колективності, поширюючи на діяльність науково-дослідних інституцій принцип «п'ятирічки», а й проголошувала її всебічне підпорядкування партійній номенклатурі.

Доволі стрімкому процесу становлення тоталітарної адміністративно-командної системи керівництва освітою і наукою чима-

¹ Аби увиразнити масштаби «чисток» українських вишів за часів їх «пролетаризації», наведемо лише кілька цифр. Приміром, у 1921–1922 рр. до складу виключених за класовою ознакою потрапило 5,5 тис. осіб (див.: Прилуцький В. Участь студентства УСРР в суспільно-політичному та культурному житті в 1920-ті роки // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2007. – № 16. – С. 150), а в 1925 р. – 7139 осіб, тобто 25,3 % від загальної кількості студентів республіки (див.: Славута Г. Антирелігійна політика радянської держави в галузі народної освіти // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1998. – № 1/2 (6/7). – С. 247). Характерно, що ініціаторами «чисток», у тому числі «генеральної чистки» вишів 1929 р., проведеної під гаслом «Жодного чужого в радянському вузі!», виступало саме «пролетарське» студентство (див.: Прилуцький В. Цит. праця. – С. 151). Зрозуміло, що жертвами «класової боротьби» у вишах поставали не тільки студенти, а й викладачі «непролетарського» походження.

ло сприяли інтенсивні *політизація* та *ідеологізація* останніх, що відбувалися, з одного боку, шляхом насадження комуністичної доктрини (цим «питанням» опікувалися спеціально створені восени 1920 р. у системі центрального і республіканських Наркомосів Головні комітети політичної освіти, що виконували функції органу «державної пропаганди комунізму»), а з другого, – жорсткою боротьбою з будь-якими формами і проявами інакомислення, охрещеного «буржуазною ідеологією» (циркулярний лист ЦК КП(б)У із промовистою назвою «*Про боротьбу з буржуазною ідеологією у вузах*» з'явився вже наприкінці 1922 р.). Систематичні «ідейні» кампанії, організація постійно діючої агітаційно-пропагандистської та політично-просвітницької мережі, запровадження і закріплення у статусі провідних у вищих навчальних закладах низки суто ідеологічних дисциплін – зокрема, «Історії партії» та «Історії класової боротьби» (з 1922–1923 рр.), налагодження механізму цензури, «марксовизація» спеціалізованих наукових товариств (згадаймо поширені у 1920-х рр. спільноти біологів-марксистів, лікарів-марксистів, економістів-марксистів тощо), згуртування студентства у політизовані громадські об'єднання (на кшталт МОДРу – Міжнародної організації допомоги робітникам), з одного боку, й репресивні заходи щодо «ідейно ворожих елементів» – з другого, виявили свою достатню дієвість у справі щеплення «нової людини» догматами «єдино-правильного» марксистсько-ленінського вчення.

Одним із важливих чинників «радянізації» освіти стала й її *атеїзація*. На жаль, остання передбачала не тільки надання освіті виключно світського характеру (шляхом усунення конфесійно-релігійних елементів, згідно із задекларованим принципом відмежування школи від церкви, та утвердження «наукового світогляду»), а свідому й нещадну боротьбу з будь-якими проявами релігійності в освітянському середовищі та за його межами. Відповідно до численних партійних директив, прийнятих у 1920-ті рр., антирелігійна пропаганда стає однією із важливих складових діяльності освітніх і наукових інституцій, а викладачі та студенти опиняються на передовій атеїстичного «фронту». Галасливі пропагандистські акції юних «войовничих безвірників» (як правило, приурочені до релігійних свят), численні антирелігійні семінари та диспути, збирання коштів на черговий літак або танк під гучними назвами «Безбожник» чи «Безвірник України», бурхлива реакція на щонайменші прояви релігійних почуттів – усе це звичайні реалії українських

вищів кінця 1920-х – початку 1930-х рр., що поступово перетворювалися на один із важливих механізмів радянської ідеологічно-пропагандистської машини.

Перманентні пошуки партійно-державним керівництвом внутрішнього і зовнішнього ворога, а отже перебування країни у стані постійної бойової готовності, зумовили й увиразнену вже у 1920-х рр. тенденцію до *мілітаризації* освіти та науки. З 1927 р. у вищих навчальних закладах діяли осередки військово-патріотичного Товариства сприяння обороні, авіаційному і хімічному будівництву (ТСОАВІАХІМ); наприкінці 1920-х рр. особливого поширення набули спеціалізовані військові гуртки, участь студентства у яких мала масовий характер. У 1931 р. в усіх навчальних закладах СРСР було запроваджено програму фізичної підготовки «Готовий до праці та оборони» (ГПО). Що ж до радянської науки, то для більшості її галузей зміцнення оборонної могутності держави стало пріоритетним «партійним» завданням ще в перші роки радянського будівництва.

Як характерну тенденцію у розвиткові радянської системи освіти 1920-х рр. слід відзначити запровадження, згідно з резолюціями XII з'їзду РКП(б) (квітень 1923 р.), принципу *коренізації*, покликаного сприяти розвиткові національних культур і формуванню національних кадрів. Реалізація цього принципу в УСРР відбувалася через практику *українізації*, поширену із середини 1920-х рр. – передусім у сфері освіти, науки та культури. За кілька років українську мову навчання було запроваджено не тільки майже в усіх середніх і в переважній більшості вищих навчальних закладів (хоча, як стверджують дослідники, для двох третин професорсько-викладацького складу це запровадження залишилося лише на папері¹), а й у діловодстві держави. Бурхливо розвивались українське книговидавництво і преса, література і мистецтво. Проте сталінський курс на злиття націй у «нову історичну спільноту» – «радянський народ», запровадження якого в першу половину 1930-х рр. супроводжувалося хвилею репресій щодо діячів національних культур, призвело до згортання політики українізації, на довгі роки загальмувавши розвиток української культури.

¹ Див.: Кузьменко М. М. Науково-педагогічна інтелігенція УСРР 20-х – 30-х рр. XX ст.: еволюція соціально-історичного типу: Автореферат дис. ... д-ра істор. наук: спец. 07.00.01 – «Історія України». – Х., 2005 // <http://disser.com.ua/contents/28580.html>.

Нарешті, останні штрихи до радянської освітньої моделі було нанесено низкою відомих партійних постанов першої половини 1930-х рр.¹, які вивершували процес тотального підпорядкування освітньої і наукової сфери партійному керівництву і контролю, клали край деяким «хибним експериментам» попередньої доби і повертали до навчальних закладів колись відкинуті у революційному запалі єдину систему освіти, предметність викладання, п'ятибальну систему оцінювання знань, уніфікованість навчальних планів, дисципліну, форму, правила внутрішнього розпорядку і поведінки тощо. На «старі стежки» поверталася й українська вища школа – у 1933–1934 рр. відновили свою діяльність університети, відійшли до складу середніх навчальних закладів технікуми. До системи освіти і науки поверталися вчені ступені і наукові звання².

Попри низку формальних новацій у сфері організації освіти і науки на теренах СРСР, здійснених у подальші роки радянської влади, її освітня парадигма залишалася незмінною аж до часів «перебудови». Стратегічним завданням радянської системи освіти, сформульованим за часів її зародження, поставало формування «нового, вищого типу людини розумної – Хомо Советікус»³, а його засоби відповідали методиці «комуністичного виховання», запровадженій і апробованій у 1920–1930-ті рр. Пільги і квоти за соціальним і національним походженням, тотальний контроль партійних і карних органів, ідеологічна зашореність навчальних програм, підтримування стану перманентної боротьби з ідейним ворогом, який щоразу ховався за іншу «личину» – «троцькістів», «вейсманістів-морганістів», «космополітів», «буржуазних націоналістів» тощо, непримиренність до будь-якого вільнодумства, політизований, атеїзований і мілітарний характер виховання – ці й інші згадані вище ознаки, набуваючи нових форм, зберігали свою незмінну сутність.

¹ Йдеться, зокрема, про такі постанови ЦК ВКП(б): «Про загальне обов'язкове початкове навчання» (1930), «Про початкову і середню школу» (1931), «Про навчальні програми і режим у початковій і середній школі» (1932), «Про структуру початкової і середньої школи в СРСР» (1934), «Про організацію навчальної роботи і внутрішній розпорядок у початковій, неповній середній і середній школі» (1935), «Про педологічні викривлення в системі Наркомосів» (1936), «Про роботу вищих учбових закладів і керівництво вищою школою» (1936, спільно з РНК) та ін.

² Присудження вчених ступенів і звань було регламентоване постановами РНК СРСР «Про вчені ступені та звання» (1934) та «Про порядок встановлення вчених ступенів і звань» (1937).

³ Советские люди. – М.: Политиздат, 1974. – С. 3.

Якою ж мірою вписувалася у цей загальний радянський контекст філософська освіта? Які завдання і функції було покладено на неї? Що визначало її зміст і специфіку? Саме ці питання постануть предметом нашого подальшого розгляду.

«За марксо-ленінську філософію!»: на українських освітянських «фронтах» 1920–1930-х рр.

Пафос заперечення «старого» світу, яким вирізнялися перші кроки діяльності будівничих пролетарської освіти, неunikно поширювався і на царину філософії, – втім, як і на всю сферу гуманітарних і суспільних наук, що від початку сприймалася більшовицькою владою як небезпечний притулок ворожої «буржуазної ідеології». З перших партійно-урядових дій ставало зрозумілим, що ця сфера перетворюється на поле бою, причому в сенсі далеко не метафоричному.

За задумом вождів революції, наступ на «ідейному фронті» мав розгортатися відразу у двох напрямках: з одного боку, руйнації «старорежимних» освітніх інституцій і «знешкодження» інтелігенції, а з другого – форсованого і масового щеплення громадян Країни Рад «єдино правильним» і «непереможним» марксистським ученням.

Із першим завданням рішуча і позбавлена будь-яких сантиментів до «освічених кріпосників» революційна влада впоралася за якихось кілька років, фактично зруйнувавши вищу школу шляхом ліквідації юридичних (1919) та історико-філологічних факультетів (1921) і нескінченних реорганізацій їх залишків (або ж і закриття університетів, як це трапилося в УСРР), підпорядкування всіх сфер вузівського життя і діяльності контролю політкомісарів¹ і доведення до животіння колишніх професорів і приват-доцентів, позбавле-

¹ Характер цього контролю і безсилля професури протистояти брутальним спробам втручання недовчених молодиків «із повноваженнями» у суто академічні справи виразно демонструють деякі архівні документи, зокрема «Протест против незаконных действий комиссара при университете, несовместимый с Уставом университета», поданий радою професорів Київського університету наркомові освіти Володимиру Затонському 11 квітня 1918 р. Не вважаючи за потрібне особисто зустрітися з депутацією на чолі з Євгеном Спекторським, нарком обмежився коротким, але доволі промовистим вердиктом: «Никакой автономии не будет. Кому угодно заниматься действительно наукой, милости просим, а заскоружлых представителей касты профессоров придется вообще выставить». – ІР НБУВ. – Ф. 33. – № 1659. – Арк. 1.

них не тільки наукових ступенів і вчених звань, а й продовольчих пайків. Фінальним акордом у цьому «попередньому розчищенні» освітянської ниви стала беспрецедентна акція масової депортації (під загрозою розстрілу) «антирадянської інтелігенції», здійснена восени 1922 р. Як відомо, з-поміж двох сотень вигнанців опинилась і ціла низка видатних філософів – Микола Бердяєв, Семен Франк, Іван Ільїн (усі – за стандартним звинуваченням: «не только не примирился с существующей в России в течение пяти лет Рабоче-Крестьянской властью, но ни на один момент не прекращал своей антисоветской деятельности в моменты внешних затруднений для РСФСР») ¹, Микола Лосський («идеологически вредный»), Сергій Булгаков («поп.., черносотенец, церковник, антисемит, погромщик, врангелевец»), Лев Карсавін («философ-мистик, церковник»), Федір Степун (займався «злостной антисоветской деятельностью») ² та ін. Насправді ж, усіх їх позбавляли батьківщини не за діяльний опір новій владі, а за «духовную неприемлемость... большевистски-коммунистического мирозерцания» ³ і прагнення «открыто о своих убеждениях заявляют» ⁴, «высказать свои взгляды по совести, не подыгрываясь под господствующие мнения, сообразуясь со степенью свободы, предоставленной законом» ⁵. Відтак акція «очистки» Росії від «дипломованих лакеїв попівщини» оберталася трагедією не тільки вигнанців, а й усієї країни, де інакомислення перетворювалося на злочин, що заслуговує на найсуворіше покарання. Втім, з огляду на подальші події радянської історії, доводиться констатувати, хоч як парадоксально, і певний позитив згаданої чекістської «операції»: назавжди отруївши життя вимушених емігрантів та їхніх родин, вона принаймні врятувала їх від тортур, таборів

¹ Див.: Макаров В. Г. Архивные тайны: интеллигенция и власть // Вопросы философии. – 2002. – № 10. – С. 126–144; Заключение ГПУ о высылке Н. А. Бердяева // Хрестоматия по истории России. 1917–1940 / Под ред проф. М. Е. Главатского. – М.: АО «Аспект Пресс», 1994. – С. 262–263; Ильин И. А. Собрание сочинений: Дневник. Письма. Документы (1903–1938). – М.: Русская книга, 1999. – С. 435.

² Див.: Препроводительная записка И. С. Уншлихта И. В. Сталину с приложением протокола заседания Комиссии Политбюро ЦК РКП(б) и списков деятелей интеллигенции, подлежащих высылке. 2 августа 1922 г. // <http://www.alexanderyakovlev.org/almanah/inside/almanah-doc/10/56067>.

³ [Протокол допроса Ф. А. Степуна, произведенного в Главном Политическом Управлении 22 сентября 1922 г.] // Вопросы философии. – 2002. – № 10. – С. 125.

⁴ [Протокол допроса Л. П. Карсавина, произведенного в Главном Политическом Управлении 18 августа 1922 г.] // Там само. – С. 132.

⁵ [Протокол допроса А. С. Ланде-Изгоева, произведенного в Главном Политическом Управлении 17 августа 1922 г.] // Там само. – С. 137.

і загибелі, яких не уникали «милоливо» залишені, зберігла творчий потенціал цілої когорти російських інтелектуалів, плоди якого примножили світову культуру.

Як відомо, сумнозвісна висилка торкнулася й київської, харківської та одеської інтелігенції, однак у «регіональних» списках осіб, призначених стати вигнанцями¹, філософської професури не виявилось. Це й не дивно, адже на момент проведення «операції» на теренах УСРР колишніх університетських чи духовно-академічних філософів майже не залишилося. З остаточним утвердженням радянської влади більшість їх емігрувала з країни. «Що стосується моїх мотивів, – згадував, зокрема, Георгій Флоровський², – то я був переконаний: з радянською владою мені не по дорозі. Хоча вона й потребувала вчителів, але вчителів тільки марксистського штибу. І жодної філософії й навіть історії – окрім марксистської – вони б не потерпіли. Це було ясно. Отже залишатися сенсу не було»³. Те саме переконання вочевидь поділяли Василь Зеньковський, Євген Спекторський, Дмитро Чижевський, Генріх Якубаніс. Що ж до кількох київських університетських і духовно-академічних філософів, які так і не наважилися на еміграцію, то їхні сподівання на «мирне співіснування» з радянською владою виявилися марними. Більшості з них не судилося уникнути злиднів і репресій⁴. Але навіть тим, у чиєму житті не було вигнання, арештів, допитів, в'язниць і таборів – як от обраному у 1922 р. академіком ВУАН Олексію Гілярову – радянські часи, позначені вимушеною «методолого-ідеологічною пе-

¹ Див.: Данилов А. Изъятие интеллигенции // <http://www.2000.net.ua/e/44474>

² Відомий богослов і філософ Г. Флоровський закінчив Одеський університет і у 1919 р. розпочав там свою викладацьку кар'єру на посаді приват-доцента.

³ Цит. за вид.: Георгий Флоровский: священнослужитель, богослов, философ. – М.: АО Изд. группа «Прогресс»–«Культура», 1995. – С. 27.

⁴ Зокрема, за «антирадянські публікації» у 1921 р. потрапив під арешт колишній професор філософії Історико-філологічного інституту ім. кн. Безбородька і Університету Св. Володимира Павло Тихомиров. З Ярославського педуніверситету в 1930 р. було «вичищено» Івана Четверикова, затаврованого як «антиобщественный элемент». У 1933 р. цього колишнього професора Київської духовної академії було засуджено на три роки заслання до Казахстану за буцімто участь у «нелегальній підготовці антирадянських кадрів з числа церковників». Майже вісім місяців (серпень 1938 – квітень 1939 р.) провів у Лук'янівській в'язниці, перебуваючи під слідством за стандартним обвинуваченням в «антирадянських настроях і контрреволюційній діяльності», сімдесятирічний Петро Кудрявцев, якому довелося змінити професорську кафедру КДА на скромну посаду шкільного вчителя літератури, а згодом – дійти й до статусу лаборанта агрохімічної лабораторії Інституту соцземлеробства. Від неминучого вироку П. Кудрявцева врятували не стільки клопотання рідних, скільки початок кампанії боротьби з «ежовщиною».

ребудовою», не принесли нічого, крім душевних мук, творчого занепаду і прижиттєвого забуття¹.

Розправа над «старою» філософською інтелігенцією й ліквідація колишніх філософських осередків – яскраве свідчення не тільки нещадної класової й ідейної боротьби «пролетаріату», а й відсутності у нової влади потреби у власне філософській освіті та культурі, що мали поступитися місцем примітивній «політграмоті». Одіозні «теоретики» популярного на початку 1920-х рр. антифілософського руху, над якими так полюбляла глузувати пізніша радянська історіографія, – Сергій Мінін, Едуард Єнчмен, Мартин Лядов, Борис Таль і ціла низка інших партійних функціонерів та освітян нового ґатунку, – утверджуючи у свідомості мас тезу про принципову чужинність і навіть «ворожість» будь-якої філософії інтересам і цілям пролетаріату, що потребує «позитивної науки», а не «теорії жрецької касті», не тільки увиразнювали «дух часу», якому було «не до філософії», а й узагальнювали досвід перших комвузів, де дисципліна за назвою «філософія» взагалі не фігурувала². Зовсім не дивно,

¹ Попри наявність цілої низки «внутрішніх» чинників, вирішальну роль у світоглядній «еволюції» О. Гілярова у 1920–1930-х рр. відіграли, без сумніву, чинники «зовнішні»: в умовах перетворення марксизму на тотальну й панівну ідеологію зрілий науковець із уже сталим, глибоким і цілісним баченням світу на схилі життя постав перед необхідністю пристосовуватися до «єдино правильного вчення». Але ж чи міг мислитель, який завжди заперечував монополію на істину і досконалість всіх без винятку філософських учень, раптом «прозріти» й віддати її марксизму, та ще й вульгаризованого радянського ґатунку? Навряд чи. І це засвідчують праці О. Гілярова, написані у «вуанівський» період: «марксистськими» в них є тільки назви («Схема истории философии в освещении исторического материализма», «Философия в революционной и классовой борьбе», «Анализ основных понятий, необходимых для четкого понимания диалектического материализма» та ін.). Що ж до їх змісту, то вони є свідченням болісних і марних потуг синтезувати з марксизмом виплеканий у попередні роки «синехологічний спиритуалізм». Недарма згадані праці так і залишилися недописаними, а з усього створеного О. Гіляровим у 1920–1930-х рр. побачили світ тільки кілька розділів його «Схеми».

Недостатня «марксистськість» академіка не залишилася непоміченою для керманічів радянської освіти і науки, для яких «колишні» залишалися об'єктом особливого пильнування і підозри навіть тоді, коли не чинили опору. З кінця 1920-х рр., з часів тотальної «окупації» ВУАН «червоною професурою», О. Гіляров, так само як інші «старі» академіки, фактично був усунутий від справ. Заклопотані викриванням і тавруванням один одного, «нові» академіки навіть не помітили його смерті – судячи з відсутності бодай згадки про неї в академічних «Вістях». Згодом знищили й поховання на Байковому кладовищі... У анналах радянської філософської історіографії ім'я О. Гілярова згадувалося хіба що як символ марності потуг «старої» професури збагнути «справжній революційний сенс» марксистсько-ленінського вчення.

² Щоправда, поширення антифілософських настроїв на початку 1920-х рр. мало і цілу низку інших чинників і мотивів – починаючи з одержимості будівничих нового ладу пафосом руйнування «старого» світу й відмови від наслідування його «пережитків» і закінчуючи твердженнями самих «отців марксизму» про «подолання» і «скасування», у світлі наукового соціалізму, не тільки буржуазної, а й будь-якої філософії.

що гасло «Філософію за борт!» вперше пролунало саме з України¹ (факт, на який до сьогодні не звертають уваги дослідники) – вузько-чолоий технократизм, «запліднений» комуністичною риторикою, що видавався у 1920-х рр. за освітній ідеал «нового» суспільства, і справді не потребував ані «стершихся пятаков історії філософії», ані власне прилучення до вищих проявів людської культури. Ті самі тенденції панували й у всесоюзному масштабі – з початку 1920-х рр. від студентів Країни Рад вимагали оволодіння тільки т. зв. «суспільствознавчим мінімумом», визначеним партійними директивами. У 1921–1925 рр. він складався з таких предметів «нового гатунку», як «розвиток суспільних форм», «історичний матеріалізм», «пролетарська революція», «політичний устрій держави» і «план електрифікації»². З січня 1925 р. цей перелік, згідно з постановою ЦК ВКП(б) «Про суспільний мінімум і пропаганду ленінізму у вузах», зазнає модернізації відповідно до політичних завдань «моменту»: з вищеназваних дисциплін у розкладі залишається тільки історичний матеріалізм, решта поступаються місцем «історії класової боротьби», «Конституції СРСР», «політекономії», «історії партії та основам ленінізму», «радянському господарству і радянській економічній політиці», «господарському трудовому праву» і «профспілковому руху». Викладання оновленого «мінімуму» (в обсязі 342 годин) доручається новоствореним кафедрам історії партії і ленінізму та їх співробітникам-«суспільствознавцям».

Підготовка останніх, звісна річ, була предметом особливої уваги партійно-державного керівництва, що розглядало її як одне із першочергових завдань радянського будівництва. Вирішуючи це завдання, українські «товариші» від початку поклалися на досвід і настанови центрального Наркомосу, формуючи, за російським зразком, широку мережу партшкіл і комвузів. Найбільш значущу роль відводили «комуністичним університетам» – зокрема, Комуністичному університету ім. Артема (1922–1932), створеному в Харкові (за аналогією з московським Комуністичним університе-

¹ Відому статтю Сергія Мініна (1882–1962) «Філософію за борт!» написано за часів його членства у ЦК КП(б)У та РНК УСРР і вперше опубліковано в харківському військово-політичному часописі «Армия и революция» (№ 5 за 1922 р.). Розголосу згаданої статті сприяв її передрук (у скороченому варіанті) в московському журналі «Под знаменем марксизма» (№ 5–6 за 1922 р.).

² Див.: Декрет Совета Народных Комиссаров от 4 марта 1921 г. «Об установлении общего научного минимума, обязательного для преподавания во всех высших школах РСФСР.» // <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;div=LAW;base=ESU;n=9537>.

том ім. Свердлова) для підготовки партійно-радянської номенклатури і викладачів-суспільствознавців. Поряд із харківським (денним і вечірнім), вечірні комуніверситети діяли також у Києві та Дніпропетровську¹. Щоправда, історія згаданих інституцій не була тривалою: у світлі «нових завдань» партії, пов'язаних із колективізацією, всі радянські комуніверситети восени 1932 р. було реорганізовано у Вищі комуністичні сільськогосподарські школи.

Тенденція до закріплення за вузами суто навчально-виховних функцій і принципового відмежування їх від наукової діяльності, особливо виразно притаманна радянській освітній політиці 1920-х рр., позначилася й на «суспільствознавчій науці», розвитком якої в УСРР мали опікуватися спеціально створені науково-дослідні кафедри та інститути, що розглядалися партійно-державним керівництвом як «горизонтальна федерація над вузами» і «база для Академії наук»². З-поміж тих із них, які відіграли помітну роль у процесі становлення «радянської філософії», варто згадати, в першу чергу, створену наприкінці 1921 р. у Харкові й очолену одним із найавторитетніших радянських теоретиків марксизму 1920-х рр. Семеном Семковським *кафедру марксизму та марксознавства*. Успішно впоравшись із завданням «концентрації» навколо себе марксистських кадрів і розпочавши процес їх відтворення шляхом запровадження аспірантури³, саме ця кафедра створила фундамент *Українського інституту марксизму* (1922), перейменованого у 1924 р. на *Український інститут марксизму-ленінізму* (УІМЛ). У структурі останнього діяли три відділи – економічний, історичний і філософсько-соціологічний, а також кафедра національного питання (з 1926 р.). Філософсько-соціологічний відділ функціонував у складі трьох кафедр – філософії, соціології і права. Керувала відділом президія, до якої входили завідувачі кафедр – Семен Семковський (кафедра філософії), Володимир Юринець (кафедра соціології) та Рувім Левік (кафедра права). Загальне керівництво інститутом зосереджувалося в руках партійно-державної номенклатури (зокрема,

¹ Упродовж трирічного навчання майбутні «виконроби» соціалістичного будівництва (до їх лав зараховували лише комуністів і комсомольців ці стажем) опановували той самий комплекс дисциплін «суспільствознавчого мінімуму», тільки в поглибленому вигляді.

² Див.: *Ряпко Я. П.* Народня освіта на Україні за десять років революції. – Х.: Держвидав України, 1927. – С. 43–44.

³ Див.: *Юринець В.* Філософський фронт на Україні // Под знаменем марксизма. – 1930. – № 5. – С. 129.

у 1927–1930 рр. його директором був Микола Скрипник, у 1930–1931 рр. – Олександр Шліхтер).

У липні 1931 р., згідно з рішенням ЦК КП(б)У, УІМА було реорганізовано у *Всеукраїнську асоціацію марксистсько-ленінських інститутів* (ВУАМЛІН), що діяла до середини 1936 р.¹ До складу ВУАМЛІН від початку входило шість науково-дослідних інститутів (Інститут історії, Інститут філософії та природознавства, Інститут економіки, Аграрний інститут, Інститут права та радянського будівництва, Інститут кадрів), дві науково-дослідних кафедри (національного питання та літературознавства), а також заочні курси марксизму-ленінізму. Наприкінці 1931 р. асоціація поповнилася науково-дослідним сектором пропаганди. Згодом у Києві, Одесі та Дніпропетровську було відкрито філії ВУАМЛІН (кожна у складі трьох секцій – історичної, економічної та філософської). Крім того, під егідою ВУАМЛІН діяло чотирнадцять наукових товариств (істориків-марксистів, економістів-марксистів тощо) та чотирнадцять постійних комісій (з вивчення проблем війни та історії сусідніх зарубіжних країн; з історії більшовицької преси; теорії й практики комсомольського руху тощо).

Діяльність згаданих інституцій була інкорпорована у всесоюзний процес розбудови «марксо-ленінської науки» – предметом їхньої відповідальності поставав «український фронт» ідеологічної боротьби, що набирала обертів мірою зміцнення тоталітарної радянської держави. На жаль, її перипетії тільки нещодавно постали предметом спеціальних досліджень, причому перипетії на «українському *філософському фронті*» і досі залишаються майже суцільною «білою плямою». Проте, на наше переконання, тільки їх ретельна реконструкція і аналіз спроможні пролити світло на процес становлення «радянської філософії» на українських теренах, визначити місце і роль тогочасних українських діячів у розбудові діалектичного та історичного матеріалізму як «філософського підґрунтя» марксизму-ленінізму. У цьому сенсі особливо цікавим видається вивчення «українського відгалуження» у філософських дискусіях 1920-х рр., що починалися з теоретичних суперечок на тему «чи потрібна філософія пролетаріату?», а завершилися конструюванням й утвердженням «єдино правильного» філософського вчення у складі діалектичного та історичного матеріалізму, аналіз «українського

¹ Керівництво ВУАМЛІН здійснювали (на посаді президента) Олександр Шліхтер (до листопада 1934 р.) та Освальд Дзеніс.

доробку» у формуванні категоріального апарату «марксистсько-ленінської філософії», дослідження процесу інституалізації радянської філософії на українських теранах, відтворення людських долі її творців тощо. Предметом фахового аналізу має постати й питання про специфіку «українського філософського фронту» перших радянських десятиліть, хоча попереднє вивчення фіксує радше аналогії і паралелі із подіями, що відбувалися «в центрі» – зокрема, в УСРР так само точилася жвава суперечка між «діалектиками» (на чолі з В. Юринцем) і «механістами» (на чолі з С. Семковським), перипетії і результати якої дуже подібні до «московських»; в українському «філософському» середовищі 1920–1930-х рр. діяли скальковані з російських зразків товариства і періодика¹; драматичні «повороти» на українському і російському «філософських фронтах» мали одних і тих самих «режисерів», а більшість «бійців» обох «фронтов» проголошено «ворогами народу» і знищено.

До речі, так само як і «центральні» марксистські інституції, їхні українські «аналоги», замислені як науково-дослідні², відігравали першорядну роль у підготовці науково-педагогічних працівників у царині суспільствознавства, а їхні співробітники активно займалися викладацькою діяльністю та її методичним забезпеченням у «комвузах»³: давалася взнаки «кадрова скрута», підтримувана си-

¹ Зокрема, Українське науково-філософське товариство «Войовничий матеріаліст-діалектик», створене у Харкові у вересні 1927 р., було фактичною «філією» відомого Товариства войовничих матеріалістів (згодом – матеріалістів-діалектиків), що діяло у Москві, а головний український філософський орган тих часів – часопис «Прапор марксизму» (1927, у подальшому – «Прапор марксизму-ленінізму» і «Під марксо-ленінським прапором»), постав «на образ і подобу» центрального журналу «Под знаменем марксизма».

² Щоправда, «науково-дослідна» робота цих інституцій, так само як і освіта у вишах, мала радше політпросвітній і пропагандистський характер. Приміром, у 1935 р. наукова робота Інституту філософії та природознавства ВУАМЛІН, як свідчать архівні джерела, полягала у розробці теми «Формування нового ставлення до праці і власності» й підготовці відповідної монографії, план-проспект якої передбачав такі розділи-«гасла»: «Більшовицька партія і професійний революціонер як прообраз нової людини», «Будівництво соціалізму та формування нової людини», «Харківський тракторний завод», «Колгоспи», «Оволодіння мас науковим світоглядом» (Див. ЦДАВО. – Ф. 1267. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 101–102).

³ Поряд із відомими підручниками московських авторів («Теория исторического материализма» Миколи Бухаріна, «Введение в философию диалектического материализма» Абрама Деборіна, «Введение в диалектический материализм» Григорія Тимянського, «Исторический материализм» Семена Гонікмана, «Исторический материализм» за ред. Володимира Ральцевича та ін.) особливо популярними в УСРР були підручники і посібники харківських філософів-марксистів – зокрема, Семена Семковського («Конспект лекций по историческому материализму»; «Марксистская хрестоматия: В 3 т.») та Володимира Бойка («Диалектический материализм». – Харків, 1928). Після зрежисованого Й. Сталіним «повороту на філософському фронті» початку 1930-х рр. статусу офіційного набув підручник за редакцією Марка Мітіна «Диалектический и исторический материализм» (М., 1933).

стематичними «чистками», а з початку 1930-х рр. – і значно потужнішими карними заходами. На початку 1920-х рр. ця «скрута» змусила залучити до викладацької і наукової діяльності осіб із далеко не бездоганним, з більшовицького погляду, «ідейним» минулим, але добре «підкутих» у західних і російських університетах та інститутах. Попри хронічно підозріле ставлення, гранично чітко висловлене ленінською формулою «*присмотреть надо*», саме марксистична європейська освіта (на кшталт вихованців філософського факультету Бернського університету Абрама Деборіна та Любові Аксельрод, доктора філософії Віденського університету Володимира Юринця, випускника юридичного факультету Санкт-Петербурзького університету Семена Семковського, що десять передреволюційних років провів у Відні) виявилися найпомітнішими посталями радянської філософії періоду її становлення, відігравши потужну роль у процесі як її інституалізації, так і підготовці викладацьких і наукових кадрів.

Проблему забезпечення вищих навчальних закладів кадрами марксистів-суспільствознавців в УСРР, як і в інших радянських республіках, намагалися розв'язувати за допомогою аспірантури, що функціонувала, зокрема, в УІМЛ (а згодом – у ВУАМЛІН) з 1929 р., а також відрядженням українських партійців на навчання до московських закладів – зокрема, до Інституту червоної професури (ІЧП), створеного ще у 1921 р.¹

Особливі сподівання щодо вирішення кадрового питання були пов'язані із запровадженням восени 1932 р. у структурі ВУАМЛІН власних Інститутів червоної професури (в тому числі – ІЧП філософії), які згодом (згідно з постановою ВУЦВК від 10 січня 1934 р.) було об'єднано в єдиний Інститут червоної професури при ВУЦВК з шістьма відділами – економічним, філософським, історичним, радянського будівництва і права, літературним, підготовчим².

Створюючись як «вищий навчальний партійний заклад, який має готувати висококваліфіковані більшовицькі українські кадри

¹ Варто звернути увагу на квотний принцип, що діяв при вступі до «центрального» ІЧП. Зокрема, на 1934–1935 навчальний рік Україні було виділено 45 місць, з них: Харків – 10, Київ – 9, Дніпропетровськ – 7, Донбас – 7, Одеса – 7, Вінниця – 3, Чернігів – 2 (див.: Про набір до інститутів червоної професури в Москві // Комуніст. – № 97 (4469) від 26 квітня 1934 р. – С. 4).

² Відкритий у Харкові, у вересні 1934 р. ІЧП «переїхав» до Києва, розмістившись на вулиці з доволі символічною назвою «Жертв революції» (нині – Трьохсвятительська). Після закриття ІЧП у листопаді 1937 р. на його базі було відкрито Інститут підготовки викладачів соціально-економічних дисциплін вузів і втузів.

викладачів, наукових та практичних робітників для соціалістичного господарства і різних ділянок культурного будівництва»¹, Інститут червоної професури при ВУЦВК від початку мав характер «станової» установи, потрапити куди міг далеко не кожний. Щоправда, справа полягала у необхідності мати не так видатні знання чи здібності (від абітурієнтів вимагалася наявність вищої освіти на рівні комуністичного чи соціально-економічного вузу, або й робітфаку – якщо йшлося про підготовче відділення, а також знання однієї з іноземних мов в обсязі вузівської програми), як партійний стаж (для робітників – від шести років, для службовців – вісім років і досвід керівної роботи не менше трьох років)². Особливо враховувалася соціальна належність – перевага надавалася робітникам (серед допущених до вступу ця категорія становила, зазвичай, понад сімдесят відсотків осіб, натомість кількість службовців коливалася від восьми до дванадцяти відсотків)³. Відомості про «партстаж і соцстан» мали підтверджуватися засвідченою довідкою. Крім того, від вступників вимагали обкомівське посвідчення про відрядження і докладну партійну характеристику⁴.

Абітурієнти, які подолали «анкетний» відбір, мали подати письмову роботу і (в разі отримання задовільної оцінки) скласти три усних іспити – з «теоретичної економіки», філософії (діалектичного та історичного матеріалізму), історії ВКП(б) та КП(б)У. Пропонована тематика робіт стосувалася винятково питань марксизму-ленінізму (з акцентом на ленінізм) та історії партії⁵.

Той, хто долав вступні випробування, набував статусу аспіранта і впродовж трьох років мав підвищити свій фаховий рівень шляхом навчання (лекції, семінари, консультації) та підготовки випускної роботи (дисертації), яку належало захищати на зборах відділу (або кафедри) у присутності офіційного опонента.

¹ Положення про Інститут червоної професури // Центральний державний архів вищих органів влади (ЦДАВО). – Ф. 1267. – Оп. 1. – Спр. 48. – Арк. 1.

² Див.: Умови прийому до інституту червоної професури на 1934/35 р. // Комуніст. – № 103 (4475) від 5 травня 1934. – С. 4.

³ Див. точні кількісні дані за 1934–1936 рр. за вид.: Богдашина О., Сазонова І. Інститут червоної професури: історія створення, соціально-політичні та матеріальні умови функціонування (1932–1937 рр.) // http://www-history.univer.kharkov.ua/book/Bogdashina_O,%20Sazonova_I.pdf.

⁴ Див.: Умови прийому до інституту червоної професури на 1934/35 р. – С. 4.

⁵ Для прикладу наведемо кілька з них: ленінська теорія соціалістичної реконструкції сільського господарства; ленінська теорія пролетарської революції; диктатура пролетаріату; більшовики у Жовтневій революції; основні економічні проблеми другої п'ятирічки тощо (див.: Умови прийому... – С. 163).

Філософський відділ ІЧП готував фахівців за двома спеціальностями – діамат та істмат. Навчання аспірантів, закріплених за відповідними фаховими групами, мало здійснюватися за програмами і планами, розробленими у відділі й затвердженими керівництвом інституту. Низка дисциплін мала нормативний характер для всіх спеціальностей – їх викладання забезпечувалося загальноінститутськими кафедрами, створеними у кожному відділі (у філософському їх було дві: діалектичного матеріалізму та історичного матеріалізму). Комплекс так званих «допоміжних дисциплін», до яких належали «чужоземні» мови, військова підготовка, математика, фізика, статистика, біологія та ін., формувався залежно від потреб обраного фаху. Навчальні плани мусили «забезпечити набуття аспірантами, на основі марксо-ленінської методології, систематичних знань, теоретичних і практичних, відповідного фаху, як неодмінної передумови для підготовки аспіранта до наукової, викладацької або практичної роботи»¹. При цьому висувалася головна вимога: «Вся система навчальної роботи інституту будується так, щоб бути політично актуалізованою»². З кожної прослуханої дисципліни аспіранту належало скласти залік, наприкінці навчального року – «переводні іспити». Від слухачів вимагали також щорічну підготовку тексту доповіді за обраним фахом і тез за однією з допоміжних дисциплін. Відтак не дивно, що одним із пунктів «Положення про Інститут червоної професури» заборонялося сполучення навчання із роботою (педагогічна діяльність в обсязі шести – восьми годин на декаду дозволялася тільки аспірантам другого і третього років навчання)³.

В основу концепції фахової підготовки «червоних професорів філософії» було покладене переконання, згідно з яким «серйозна філософська освіта можлива тільки на основі ґрунтовного знання найважливіших суспільних дисциплін (політична економія, історія, історія ВКП(б) та ін.) і сучасного природознавства»⁴. Оскільки вважалося, що знання цих дисциплін майбутні професори філософії встигли отримати у «комвузах», то їхня аспірантська підготовка передбачала ґрунтовне опанування історії філософії,

¹ Положення про Інститут червоної професури. – Арк. 2.

² Там само.

³ Там само. – Арк. 3.

⁴ Юдин П. От института красной профессуры философии // Программы и планы на 1935/36 учебный год Института красной профессуры философии. – М.: Соцэкгиз, 1935. – С. 3.

діалектичного та історичного матеріалізму, а також вивчення таких «додаткових, суміжних із філософією, дисциплін», як історія, історія науки (у різних її галузях – механіки, техніки, астрономії, математики, фізики, хімії, біології), історія соціальних учень, історія літератури, які спроможні надати «такий матеріал, що слугував би історичною основою і доповненням до студійованих філософських шкіл і проблем»¹.

Керівними у вивченні історії філософії концепція підготовки «червоних професорів» проголошувала принципи історизму, партійності і класовості філософії², що дістав відбиток у програмах історико-філософського циклу. Приміром, термін «боротьба» поставав ключовим в усій історії античної філософії³, Аристотель розглядався як «ідеолог середніх класів античного рабовласницького суспільства часів македонської експансії»⁴, вивчення філософії Локка починалося із засвоєння тези: «Локк – син класового компромісу 1688 р.»⁵, естетика Канта пов'язувалася з «реакційним буржуазним формалістичним мистецтвознавством ХІХ–ХХ ст.»⁶, а «прогресивна і реакційна» тенденції у філософії Гегеля тлумачилися як «відображення двоїстості й залежності німецької буржуазії початку ХІХ ст. від феодалів»⁷ (для повного переліку подібних «перлів» бракує місця). Особливо виразним «класово-партійний» підхід поставав у курсі історії соціальних учень, де вся світова суспільна думка виявлялася об'єктом вульгаризації і примітивного зведення до ролі «зброї» чи «служниці» інтересів того чи того класу⁸, хоча, слід зазначити, класова пильність не зникла і з історії науки, в курсі якої розглядалися такі питання, як «класові суперечності і давня наука»⁹, «ставлення різних класів до науки»¹⁰, «боротьба навколо проблеми матерії та руху в ХVІІ ст. в Англії як

¹ Там само.

² Див.: Там само.

³ Достатньо промовистою видається рубрикація розділів програми з історії античної філософії: «Зачатки боротьби матеріалізму та ідеалізму в ранніх школах», «Боротьба зрілих шкіл матеріалізму та ідеалізму», «Елліністично-римський період і боротьба матеріалізму та ідеалізму» (див.: Программы и планы на 1935/36 учебный год Института красной профессуры философии. – С. 10).

⁴ Там само. – С. 12.

⁵ Там само. – С. 20.

⁶ Там само. – С. 34.

⁷ Там само. – С. 38.

⁸ Див.: Там само. – С. 86–99.

⁹ Там само. – С. 25.

¹⁰ Там само. – С. 26.

відображення класової боротьби доби англійської революції»¹ тощо. Одним із важливих засобів формування «єдино правильного» погляду «червоної професури» на історію філософії, судячи з програм, мало стати повсякчасне звернення до «авторитетів» – Маркса, Енгельса, Леніна, Сталіна, а також «глибоке знання» їхніх висловлювань з приводу тих чи тих історико-філософських питань – саме на них слід було орієнтуватися у вивченні будь-якої теми, що красномовно засвідчували списки рекомендованої літератури, які розпочиналися (а подекуди й обмежувалися) розлогим переліком творів класиків марксизму-ленінізму. Не забуваючи про настанову «політичної актуалізації», укладачі програм приділяли чималу увагу критиці не тільки чужоземних «буржуазних реакціонерів» і «фашистів», а й щойно викритих вітчизняних «ревізіоністів», «опортуністів», «меншовикуючих ідеалістів», «троцькістів», прищеплюючи майбутнім «червоним професорам» звичку нахненно викривати і таврувати вчорашніх колег, наставників і друзів². Очевидно та сама настанова посприяла появі певних «пустот» і прогалів в історії філософської думки, з мапи якої раптом зникли не тільки окремі острови, а й цілі материки³. Зрештою, у свідомості «червоної професури» мало міцно закарбуватися переконання в тому, що історія філософії є лише передісторією «єдино правильного» вчення, «передумовою, вступом до вивчення філософії діалектичного матеріалізму», і тільки в цьому має свій смисл і виправдання.

Що ж до самої «вершини» світової філософії, то у сходженні до неї керівною мала постати «методологічна» настанова: діалектичний матеріалізм є «найглибший, єдино науковий і революційний світогляд», найтіснішим чином пов'язаний як «з усім попереднім розвитком суспільного життя й усім розвитком науки», так і «з сучасним станом боротьби міжнародного пролетаріату й досві-

¹ Программы и планы на 1935/36 учебный год Института красной профессуры философии. – С. 29.

² Достатньо промовистою видається в цьому сенсі характеристика «хибних» інтерпретацій філософії Гегеля: «Третирование диалектической логики Гегеля в послегегелевской буржуазной философии и у философов II Интернационала. Механисты и их нигилистическая позиция в отношении гегелевской диалектики. Критика меньшевистствующего идеализма, переносащего в марксизм идеалистическую логику Гегеля. Реакционные попытки современной буржуазной философии использовать фальсифицированную диалектику Гегеля» (див.: Там само. – С. 39).

³ Зокрема, це стосується як «депортованої» російської релігійної філософії, так і історії філософії на східнослов'янських теренах загалом.

дом соціалістичного будівництва в СРСР і всім сучасним розвитком науки»¹. Відповідно формулювалася й «методична» порада «прив'язувати» опанування діалектичного матеріалізму до вивчення «конкретного матеріалу з історії філософії, сучасного природознавства, світового робітничого руху і соціалістичного будівництва»².

План і програма курсу діамату, запропоновані «червоним професорам» ще задовго до появи сумнозвісного розділу «Про діалектичний та історичний матеріалізм» (з «Короткого курсу ВКП(б)»), автором якого вважають Йосипа Сталіна, окреслює той загальний тематичний і теоретичний каркас, на якому трималася вся будівля «філософування по-радянськи»: матеріалістична діалектика як філософська наука марксизму-ленінізму (три джерела і три складові марксизму; діалектичний матеріалізм як філософія пролетаріату; розв'язання основного питання філософії; діалектика як наука про загальні закони розвитку природи, людства і людського мислення; тотожність діалектики, логіки і теорії пізнання у Гегеля на ґрунті ідеалізму і в марксизмі на ґрунті матеріалізму; єдність методу і світогляду, теорії і практики; партійність філософії тощо); марксистсько-ленінська теорія відображення; три закони діалектики (закон єдності протилежностей як ядро і суть діалектики; закон взаємного переходу кількості в якість; закон заперечення заперечення; категорії марксистсько-ленінської діалектики (сутність і явище; форма і зміст; можливість і дійсність; причиновість); матеріалістична діалектика і критика формальної логіки³ тощо.

У курсі історичного матеріалізму докладно з'ясовувалися історичні передумови і сутність «перевороту, здійсненого Марксом у поглядах на суспільство», вчення про суспільно-економічні формації, продуктивні сили і виробничі відносини, базис і надбудову, класи, класову боротьбу і державу (з особливим акцентом на «пролетарській диктатурі як державі нового гатунку» та політиці як «концентрованому виразі економіки»), теорія пролетарської революції, форми суспільної свідомості та завдання «культурної революції». Основними першоджерелами, як і в курсі діамату, слугували твори класиків марксизму-ленінізму (з-поміж них і Й. Сталіна). Для

¹ Юдин П. От института красной профессуры философии. – С. 4.

² Программы и планы на 1935/36 учебный год Института красной профессуры философии. – С. 47.

³ Див.: Там само. – С. 48–62.

засвоєння ж тонкощів ідейної боротьби майбутні професори філософії знайомилися також із творами «ревізіоністів».

Умовам, в яких зрощувалася тогочасна «червона професура», сьогодні могли б позаздрити не тільки аспіранти. І лектори, і слухачі ІЧП (разом із родинами) користувалися численними пільгами і привілеями: квартири, продуктові пайки, закриті «розподільники», спеціальні дієтичні їдальні, ательє, медичне обслуговування, комфортний відпочинок – і все це в роки, затьмарені голодною смертю мільйонів «радянських людей», але, мабуть, іншого, «нижчого» гатунку.

Щоправда, скільки б не «вигодовували» передовий загін «бійців ідеологічного фронту», ефективність «інкубаторів» геть не відповідала партійним клопотам і витратам. Початковий рівень освіченості слухачів Інституту червоної професури був, здебільшого, настільки низьким, що лише двадцять відсотків із тих, хто розпочинав навчання, спромоглися на його завершення, причому жоден із випускників так і не підготував дисертації. Приміром, з випуску 1936 р. майже половину складала «трієчники»¹.

Однак партійно-державне керівництво, не кажучи вже про «компетентні органи», вбачало глибинні чинники такої низької продуктивності «професорського виробництва» зовсім не у непідготовленості слухачів, а в їхній ідейній «гнилості», а ще більшою мірою – у «ворожій діяльності» викладачів і очільників Інституту червоної професури, цієї, вживаючи звичну лексику 1930-х рр., «зграї націоналістів», «шкідників», «ухильників», «троцькістів» та іншої «мерзоти»². І тих, хто стояв біля керма тогочасної радянської філософії в Україні, і тих, хто готувався зміцнити «український філософський фронт», спіткала лиха доля. Його бійців, що вціліли у роки «великого терору» (хоча й не уникали арештів і таборів), можна порахувати буквально на пальцях. Для когось ціною життя виявилось невдале формулювання, обвинувачення в буржуазному націоналізмі за читання лекцій українською мовою чи у російському шовінізмі за російськомовний виклад, «примиренське ставлення» до викритого як «ворога народу» родича або випадкове фатальне знайомство, донос

¹ Див. докладніше: *Стрижак Є.* Інститут червоної професури (1929–1937): у пошуках більшовицької альтернативи «старій професури» // *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки.* – 2007. – № 17. – С. 317.

² Викриттю «націонал-ухильницької» діяльності Інституту червоної професури ЦК КП(б)У присвятив спеціально постанову (див.: *Про роботу Інституту червоної професури* // *Комуніст.* – № 104 (4476). – 6 травня 1934 р. – С. 1).

колеги, слухача чи сусіда. Хтось, не витримавши повсякденних цькувань, пішов з життя сам. На решту чекали тортури, розстріл, безіменна братська могила.

Семен Семковський, Володимир Юринець, Петро Демчук, Рувім Левік, Арташес Сараджев, Яків Розанов, Тодос Степовий, Зармайр Ашрафян, Олександр Мілославін, Олексій Адріанов, Олександр Бервицький, Степан Баранник... Ці та інші українські радянські філософи 1920–1930-х рр. майже не відомі сучасникам. Їхні імена так довго боялися промовляти вголос, що відомості про них можна знайти хіба що в архівах. Чи потрібно шукати? Без сумніву, так, попри те, що їхні «наукові праці» схожі, здебільшого, на «агітки» чи «записки навіжених». Але й вони самі, і долі їхніх творців – незнищенна сторінка історії вітчизняної філософії, до того ж чи не найтрагічніша і така, що не повинна більше повторитися. Мабуть, саме заради цього вона і варта відтворення та осмислення.

Від «Короткого курсу» до тривалого застою: філософська освіта у лещатах ідеології

Зовсім не дивно, що після чергової «зачистки філософського поля», здійсненої у 1930-х рр., роль головної «філософської» книги на довгі роки посів сталінський «Короткий курс історії ВКП(б)», вперше опублікований у 1938 р. і неодноразово перевиданий у кількості, здатній забезпечити інтелектуальні потреби мало не кожного радянського громадянина¹. На тлі купки напівосвічених «червоних професорів» і навіть «академіків», завжди готових, за наказом керманича, «перекопать весь навоз», Сталін міг нарешті почуватися справжнім і беззаперечним володарем «філософського Олімпу», – тих нечисленних фахівців, які потайки продовжували вважати його «цілковитим профаном у царині філософії»², було завбачливо обеззброєно. Четвертий розділ згаданої книги («Про діалектичний та історичний матеріалізм»), попри всю його лапідарність, інтелектуальну «невибагливість» і жанр «цитатника», зажив слави «енциклопедії марксизму-ленінізму», доступної і зрозумілої кожній радянській людині.

¹ Упродовж 1938–1953 рр. цей «бестселер» мав триста одне перевидання шістдесятма сімома мовами (загальна кількість примірників – понад сорок два мільйони).

² Воспоминания академика А. М. Деборина // Вопросы философии. – 2009. – № 2. – С. 129.

З кінця 1930-х рр. витвір сталінського «генія» стає не тільки взірцем для численних опусів доби «філософії – служниці ідеології», а й головним філософським підручником для вищої школи та основою пропагандистської діяльності партії. Згідно з відповідною постановою ВКП(б) від 14 листопада 1938 р.¹, вивчення «Короткого курсу» мало скласти «фундамент» викладання марксистсько-ленінської теорії в межах дисципліни «Основи марксизму-ленінізму», на вивчення якої партія відводила тепер сукупний обсяг годин, що раніше призначалися для викладу ленінізму і діалектичного та історичного матеріалізму. Відтоді центральною кафедрою радянських вузів постає кафедра марксизму-ленінізму.

Хоч як дивно, але саме за воєнного і повоєнного лихоліття відбуваються події, знакові для відновлення філософської освіти і науки на українських теренах: восени 1944 року в Київському державному університеті ім. Тараса Шевченка відкривається (після майже столітньої перерви) філософський факультет, а в 1945 р. під егідою Академії наук УРСР розпочинає свою діяльність Інститут філософії.

У 1940-х рр. філософський факультет КДУ, на який передбачалося щороку приймати близько шістдесяти студентів², мав три відділення – діалектичного та історичного матеріалізму, логіки і психології. Відкриття двох останніх було не випадковим – у 1946 р., за ініціативою Сталіна (колишнього семінариста, знайомого з предметами), ЦК ВКП(б) прийняв постанову про завпровадження викладання логіки і психології у середній школі, що зумовило потребу в підготовлених для розв'язання чергового завдання партії фахівців (відділення логіки і психології було створено також і на філологічному факультеті). Навчальний процес із фахових дисциплін (а також викладання «основ марксизму-ленінізму» для студентів інших спеціальностей) забезпечували кафедри діамату та істмату, педагогіки, психології, історії філософії, логіки (з 1947 р.).

Розбудова філософського факультету, як і власне відновлення університетського життя у напівзруйнованому окупантами Києві, відбувалися у надзвичайно складних умовах. Із довоєнних будівель

¹ Див.: О постановке партийной пропаганды в связи с выпуском «Краткого курса истории ВКП(б)» // http://www.newsman.tsu.ru/library/main/kuznetsov_history_of_russian_journalism_1917_2000/reading_book/7.htm.

² Див.: Про утворення філософського та економічного факультетів у Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка. Постанова Ради Народних комісарів УРСР і Центрального Комітету КП(б)У № 609 від 29 травня 1944 // Філософський факультет (документи та матеріали). – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – С. 179.

університету вціліла тільки п'ята частина. Учбові приміщення, устаткування, приладдя, бібліотека та її фонди, гуртожитки – усе, без чого неможливе повноцінне функціонування освітньої інституції, було знищене або виведене з ладу. В умовах відбудови університу, що потребувала тривалого часу, великих коштів і зусиль, аудиторні заняття доводилося проводити у три зміни.

Однак проблема полягала не тільки у матеріальній злиденності й скрутні повоєнних років: справжньому відродженню філософської освіти і науки на українських теренах не сприяв, на жаль, «дух часу», позначеного розквітом сталінізму, розгортанням гучних ідеологічних кампаній і, відповідно, новими репресіями. Тоталітарна «машина» невпинно набирала обертів. Від середини 1940-х рр. науковці, літератори, митці потрапили під особливо пильний нагляд партійного керівництва, що заходилося наводити лад в усіх сферах культурного життя. Сумнозвісні постанови ЦК ВКП(б) «Про журнали "Звезда" і "Ленинград"» (1946), «Про репертуар драматичних театрів і заходи щодо його поліпшення» (1946), «Про кінофільм "Большая жизнь"» (1946), «Про оперу "Великая дружба" В. Мураделі» (1948), «Про журнал "Крокодил"» (1948) та ін. мали свої «віддзеркалення» і на українських теренах – резолюція ЦК ВКП(б) про серйозні недоліки і помилки в роботі українських комуністів, ухвалена в липні 1946 р., стимулювала цілу зливу тогорічних «ідеологічних» постанов ЦК КП(б)У («Про перекручення і помилки у висвітленні історії української літератури», «Про журнал сатири і гумору "Перець"», «Про журнал "Вітчизна"», «Про репертуар драматичних і оперних театрів УРСР і заходи щодо його поліпшення» та ін.). До обвинувачень «загальносоюзного» значення (передусім у «гнилій безідейності та аполітичності») традиційно додавався і місцевий «колерит» – в українських наукових, літературних і мистецьких колах із новою силою розпочалося полювання на «буржуазних націоналістів». Боротьба з «буржуазною ідеологією», особливо запекла за часів керівництва Лазаря Кагановича (1947), вже наступного року, відповідно до інструкцій «з центру», переростає у кампанію боротьби з «низькопоклонством перед Заходом», «безродним космополітизмом», «єврейським буржуазним націоналізмом». Розгортається боротьба за викорінення «реакційно-ідеалістичної вейсманістської (менделівсько-морганівської) біології, релятивістської космології, теорії резонансу в квантовій хімії, «агностицизму і суб'єктивно-ідеалістичних перекручень» у фізіології та медицині.

Від запланованого розгрому «ідеалістичних теорій» у фізиці (теорії відносності і квантової механіки) врятувало тільки випробовування атомної бомби.

Відкриваючи нові ідейні «фронти» в усіх сферах науки і культури, у царині філософії партійне керівництво сягнуло, здавалося, граничної межі. Низкою спеціальних постанов, прийнятих у 1944–1945 рр. («Про недоліки в науковій роботі в галузі філософії», «Про організацію науково-просвітницької пропаганди», «Про недоліки і помилки в освітленні історії німецької філософії кінця XVIII і початку XIX ст.», «Про недоліки у викладанні основ марксизму-ленінізму в Саратовському державному університеті імені М. Г. Чернишевського»), ЦК ВКП(б) висував перед «передовим загоном ідеологічних бійців» завдання повсякчасного увиразнення принципової протилежності буржуазного і пролетарського світоглядів, незаперечних переваг радянського соціалістичного ладу, підсилення класового і партійного підходу в науковій і викладацькій діяльності. «Батьківська опіка» простиралась і на цілком конкретні фахові питання – зокрема, у царині історії філософії. Рішенням партії, наприклад, німецька класична філософія проголошувалась «аристократичною реакцією» на матеріалізм французьких мислителів і буржуазну революцію у Франції кінця XVIII в.»¹. Масштабна дискусія щодо книги Григорія Александрова «История западноевропейской философии» (1946), організована і проведена, згідно з постановою ЦК ВКП(б) від 22 квітня 1947 р., в Інституті філософії АН СРСР у червні 1947 р. під особистим керівництвом Андрія Жданова і за участі ще двох секретарів ЦК ВКП(б) – Олексія Кузнецова і Михайла Суслова², стала зручним приводом не тільки для нагадування про відповідальну роль філософів як «передового загону ідеологічних працівників», а й для проголошення ключової тези «політичного моменту», згідно з якою справжня причина відставання на «філософському фронті» пов'язана не з об'єктивними, а з суб'єктивними чинника-

¹ Це рішення було нав'язано сумнозвісним «ревізуванням» виданого у Москві 1943 р. третього тому «Истории философии», що був заборонений за грубі помилки в інтерпретації німецької класичної філософії, а його наклад пущено під ніж.

² Згадана дискусія була вже другою – першу, проведену Інститутом філософії у січні 1947 р., ЦК ВКП(б) визнало «куцою та неефективною» (див.: О дискуссии по книге тов. Александрова «История западноевропейской философии». 22 апреля 1947 г. // Академия наук в решениях Политбюро ЦК РКП (б)-ВКП(б)-КПСС 1922–1991/ 1922–1952/ Сост. В. Д. Есаков. – М.: РОССПЭН, 2000. – С. 344–345).

ми – в першу чергу, з «низькопоклонством» перед буржуазною філософією. З пошуками «філософів-космополітів» не забарилися: вже у березні 1949 р. керівництво Інституту філософії АН СРСР доповідало секретаріату ЦК ВКП(б) про «заходи», вжиті щодо їх виявлення і викриття. До переліку «викритих» під час дводенного засідання Вченої ради і дводенних партійних зборів Інституту потрапили Боніфатій Кедров, Захарій Каменський, Володимир Біблер, Бернард Биховський, Сергій Рубінштейн, Олексій Кривелев, Михайло Лившиць¹ і навіть такі віддані «партійці», як Марк Мітін і Марк Розенталь. При цьому директор Інституту філософії Г. Александров (у кращих «покаянних традиціях» сталінських часів) піддав критиці «помилкові положення» власної книги – не тільки «об'єктивістський підхід до історії філософії» і «змазування протилежності пролетарського і буржуазного світоглядів», а й той глибоко «ганебний» факт, що в праці з історії західноєвропейської філософії «оминув питання історії російської філософії»².

У вирі тогочасної «ідеологічної істерії» опинилися, звісно, й освітні інституції, в тому числі – Київський університет: наприкінці 1940-х рр. пильне ЦК КП(б)У систематично викривало його «серйозні помилки в галузі ідеологічного виховання студентства»³, на «виправлення» яких тогочасне університетське керівництво, викладачі та студенти змушені були витратити весь свій творчий потенціал. Невсипуший партійний контроль за навчальним процесом і науковою роботою, запровадження практики набору студентів на «ідеологічні» факультети за партійними і комсомольськими рекомендаціями, систематичні «чистки» студентських і викладацьких кадрів⁴, нескінченні збори і засідання підрозділів, агітаційні семінари і регулярні політінформації, відвідання викладачами Вечірнього університету марксизму-ленінізму – таким було повсякденне жит-

¹ Усіх цих осіб було звільнено з Інституту. Ще раніше, згідно з постановою Політбюро УЦК ВКП від 3 березня 1949 р., Б. Кедрова було усунуто з посади головного редактора журналу «Вопросы философии», яку він обіймав з дня заснування журналу у липні 1947 р.

² Див.: Письмо руководителей Института философии АН СССР и журнала «Вопросы философии» Г. М. Маленкову по вопросу борьбы с космополитизмом. 21 марта 1949 г. // Сталин и космополитизм. 1945–1953. Документы Агитпропа ЦК. – М.: МФД: Материк, 2005. – С. 325–329.

³ Йдеться, зокрема, про постанови Політбюро ЦК КП(б)У «Про поліпшення викладання і політико-виховної роботи ВУЗів УРСР» від 12 вересня 1947 р. та «Про роботу партійної організації КДУ» від 30 листопада 1947 р.

⁴ Особливо «вагомою» підставою для звільнення чи виключення з тогочасного університету вважалося перебування на окупованій території.

тя КДУ кінця 1940-х рр. Упродовж одного тільки 1948 р. університет провів близько сорока «ідейних» конференцій (з нагоди 100-річчя Маніфесту Комуністичної партії, 30-річчя ЛКСМУ, «Біографія Сталіна та його твори», «Про радянський патріотизм», «Занепад західної культури», «Жити і працювати за Іллічем» та ін.), участь у яких була обов'язком кожного викладача і студента (за кожним було закріплено тему; всі доповіді і виступи стенографувалися; зміст стенограм пильнувався парткомом).

Характерно, що попри повсякденну боротьбу з «буржуазною ідеологією», «низькопоклонством» і «космополітизмом», Київському університету ніяк не вдавалося заслужити схвалення вищого партійного керівництва, з точки зору якого ця боротьба мала бути значно радикальнішою. Приміром, «формальний» характер кампанії проти «низькопоклонства» в КДУ вбачали вже в тому, що статті, надруковані в університетських наукових збірниках, містили не тільки україномовні, а й англійські назви та резюме. Як ще одне свідчення «угодництва перед Заходом» і недостатнього «утвердження пріоритетів радянської науки і культури» партія оцінила видання монографії зі списком іноземної літератури на двадцяти двох сторінках¹. То ж чи дивно, що звичка орієнтуватися винятково на «вітчизняні» видання, прищеплена за тих часів і відтворювана у наступних поколіннях викладачів і науковців, і досі превалює в гуманітарному середовищі?

Особлива відповідальність за якість ідеологічно-виховної роботи в університеті покладалась, звісна річ, на філософський факультет, що забезпечував викладання основ марксизму-ленінізму для студентів усього університету. Про вагу цієї дисципліни особливо попереджалося в наказі Міністерства вищої освіти (МВО) СРСР від 21 вересня 1948 р. «Про заходи вищих навчальних закладів у зв'язку з десятиліттям від дня виходу в світ "Краткого курса истории ВКП(б)" та постанови ЦК ВКП(б) "О постановке партийной пропаганды в связи с выпуском "Краткого курса истории ВКП(б)"», а також в інших міністерських документах тих часів (зокрема, «О мерах по улучшению преподавания основ марксизма-ленинизма»). Викладання «головної дисципліни» перебувало під постійним контролем парткому університету і вищого партійного керівництва й час до часу було предметом гострої критики (хіба може бути спо-

¹ Див.: Документальні матеріали партійного комітету КДУ ім. Т. Г. Шевченка // Державний архів Київської області. – Ф. П-158. – Оп. 2. – Спр. 16. – Арк. 15, 171–173.

кій на «ідеологічному фронті»!) ¹. Особливо це стосувалося семінарських занять, які проходили, як стверджувало начальство, «нудно і нецікаво, без активної участі студентів» ². Така оцінка, до речі, видається цілком гідною довіри. Адже у вчорашніх фронтовиків, що становили кістяк тогочасного студентства, пустопорожні виклади «червоних професорів», сповнені суцільних «гасел» («...*т*ьму проблем здесь освещали в словопреньях: что глуп Эйнштейн, вредитель Бор, а физик – не макроприбор, а социальное явление» ³), навряд чи пробуджували філософські зацікавлення. Тим більше, що вся «філософія» в ті часи зводилася до відворення «мантр», складених із чотирьох рис діалектики і трьох рис матеріалізму.

Попри те, що процес десталінізації, розпочатий за часів хрущовської «відлиги», приніс із собою певне послаблення «ідеологічного терору», філософська освіта в УРСР, так само як і в інших радянських республіках, продовжувала залишатися в міцних лещатах ідеології й, відповідно, постійного партійного контролю та керівництва (і така ситуація, зауважимо, зберігалася до часів перебудови). На відміну від академічних інституцій, вищі навчальні заклади мали своєю місією передусім виховання «будівничих комунізму», а викладання філософських дисциплін завжди розглядалось як один із головних «ідейно-виховних» інструментів, справність і надійність якого мала завжди залишатися поза сумнівом.

Якщо говорити про певні структурні зміни у системі філософської освіти середини 1950-х – середини 1980-х рр. (хоча вживати термін «філософська освіта» щодо тих часів можна тільки з великою часткою умовності), то вони, звісно, були. Зокрема, з 1956 р.,

¹ Про характер цієї критики дає уявлення, зокрема, незадовільна оцінка роботи університетської комісії з прийому кандидатських іспитів з історії філософії і діалектичного та історичного матеріалізму, надана газетою «Правда Украины» (органом ЦК КП(б)У) 7 грудня 1951 р.: «По истории философии, например, из пяти вопросов только один, иногда два, относятся к философским работам Маркса, Энгельса, Ленина, Сталина, а три-четыре вопроса – к периоду домарксистской философии. Почти каждого экзаменуемого обязательно спрашивают о философии Канта и Гегеля, и в то же время часто не задают ни одного вопроса по философским произведениям тов. Сталина. И по истории философии, и по диалектическому и историческому материализму чрезвычайно редко попадают вопросы о философском значении работ Мичурина, Павлова, Лепешинской, нет вопросов, требующих разоблачения американско-английской реакционной философии и т. д.» (ІР НБУВ. – Ф. 33. – № 1951 [Маслов С. І.] К історії Київського університета. Вырезки из газет, отдельные номера газет 1911–1956).

² Див.: Документальні матеріали партійного комітету КДУ ім. Т. Г. Шевченка // Державний архів Київської області. – Ф. П-158. – Оп. 2. – Спр. 39. – Арк. 4.

³ Копылов Г. Евгений Стромьинкин // <http://guker.info/lit/strom/strommain.htm>.

згідно з постановою ЦК КПРС, замість курсу основ марксизму-ленінізму в усіх радянських вузах вводиться три загальнообов'язкових дисципліни – історія КПРС, політекономія, діалектичний та історичний матеріалізм. На вивчення діамату та істмату в навчальних планах студентів нефілософських спеціальностей відводиться два роки (чотири семестри). Згодом перелік «суспільних» дисциплін у вузах поповнюють факультативні курси марксистсько-ленінської етики, марксистсько-ленінської естетики, наукового атеїзму. З 1963 р. вводиться загальнообов'язкове викладання наукового комунізму (із складанням держіспиту). У 1967 р. марксистсько-ленінська філософія входить до складу кандидатських іспитів для аспірантів і здобувачів усіх спеціальностей.

Упродовж 1950–1980-х рр. відбуваються і перманентні реорганізаційні зміни на філософському факультеті Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка – єдиній у радянській Україні інституції, що готувала, як зазначалося в дипломах її випускників, «філософів і викладачів філософських дисциплін». Залишаючи за межами цієї розвідки хронологію й перипетії цих змін, загальні риси яких відтворено в монографічній літературі¹, відзначимо, що часи перебудови факультет зустрів у складі трьох відділень, здійснюючи фахову підготовку не тільки філософів, а й психологів і наукових комуністів. За сорокарічний період існування філософського факультету його професорсько-викладацький склад зріс у десять разів², значно збільшилась і кількість його кафедр³. Усталилася, зрештою, й змістовна складова фахової філософської освіти, зміни в якій відбувалися згідно з політичною доцільністю, визначеною й освяченою партійно-державним керівництвом. До переліку професійних дисциплін, що їх вивчали майбутні «філософи» 1980-х рр., належали діалектичний матеріалізм; історичний матеріалізм; історія до-марксистської філософії; історія філософії народів СРСР; історія

¹ Див.: Конверський А. Є., Бичко І. В., Огородник І. В. Філософська думка у Київському університеті: історія і сучасність. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – С. 216–275.

² Станом на 1982 р. на кафедрах філософського факультету КДУ працювало понад сто викладачів (з них – шістнадцять докторів і сімдесят кандидатів наук). Див.: Філософская мысль в Киеве (историко-философский очерк). – К.: Наук. думка, 1982. – С. 294.

³ На середину 1980-х рр. у складі філософського факультету функціонувало дванадцять кафедр: діалектичного матеріалізму, історичного матеріалізму, історії філософії та логіки, етики та естетики, філософії гуманітарних факультетів, філософії природничих факультетів, психології, педагогіки, історії і теорії атеїзму, наукового комунізму гуманітарних факультетів, наукового комунізму природничих факультетів, комуністичного виховання.

марксистсько-ленінської філософії; критика сучасної буржуазної філософії і соціології; логіка (формальна, математична, неklasична); загальна історія культури, марксистсько-ленінські етика та естетика, історія і теорія атеїзму; філософські проблеми природознавства; методологія, методика і техніка соціологічних досліджень; психологія; педагогіка вищої школи; методика викладання філософії. Значний обсяг часу було відведено на вивчення ідеологічних дисциплін (дворічний курс історії КПРС, політекономія капіталізму; політекономія соціалізму; науковий комунізм; комуністичне виховання; контрпропаганда). Упродовж кількох років опановувався доволі потужний цикл природничо-наукових курсів (біологія, фізіологія вищої нервової діяльності, фізика, вища математика). Вибір іноземної мови (англійська, французька, німецька, іспанська) здійснювався на першому курсі (їх вивчали впродовж усіх п'яти років навчання). Останні «штрихи» до портрету «філософа» надавали, за тогочасними канонами, військова підготовка і фізичне виховання, часу на які теж не шкодували (хоча не знаходили їх для давніх мов, світової і вітчизняної історії, історії світової літератури та інших гуманітарних дисциплін, важливих для філософського фаху). Заняття проводилися за традиційними формами (лекції, семінари). Доволі значна увага приділялася педагогічній і соціологічній практиці. Останній семестр відводився на підготовку дипломної роботи.

На наше переконання, обговорювати всерйоз наведений вище перелік – усе одно, що бити лежачого. Демонтаж радянської системи та її осердя – марксистсько-ленінської ідеології – перетворив на химеру левову частку того «багажу знань», що його пропонували філософські факультети радянського зразка. І твердження це, мабуть, належить до «самоочевидних істин». Йдеться, звісно, не тільки про одіозні науковий комунізм, історію партії чи інші дисципліни, вивченню яких надавався глибоко сакральний смисл (за відсутності в них смислу як такого). Йдеться про те, що досягнення власне філософських дисциплін (історії філософії, етики, естетики та ін.) відбувалося у вочевидь ненормальний спосіб – у системі координат «єдино правильного» вчення, у безповітряному просторі зашореного й відірваного від реального життя «схоластичного теоретизування», в ізолюваності не тільки від сучасної, а й, по суті, від класичної світової традиції, дозованої і препарованої в межах доступних російськомовних перекладів чи далеких від адекватності інтерпретацій «посвячених». Брак прямого доступу до значного

масиву першоджерел (не тільки західних, а й вітчизняних), що ускладнював, а подекуди унеможлиблював процес самоосвіти (без якого годі й говорити про здобуття філософської освіти), обмеженість вибору напрямів самостійних студій, культивування звички до розмірковування «в межах» та редукція критичної настанови, як передумови філософського мислення, до банального поділу на «правильне» і «хибне», «своє» і «чуже» – усі ці реалії радянської філософської освіти навряд чи варті наслідування.

Звісно, вдаючись до «персонального» виміру проблеми, ситуація не виглядає суцільною драмою. З-поміж маси «слухняних», нездарних чи байдужих завжди траплялися талановиті, захоплені та допитливі, інтелектуали за покликанням, а не за «рекомендацією обкому». І таких філософський факультет Київського університету дав чимало. Але зважаючи на загальне «сіре тло», породжене проектом «масовизації» філософського фаху¹, розпочатим на вітчизняних теренах у радянські часи й транспонованим у сьогодення, навряд чи варто записувати фахову культуру окремих його вихованців «на рахунок закладу».

Звісно, з-поміж викладачів філософського факультету радянських часів траплялося чимало яскравих особистостей: хтось запам'ятався студентам своїми розумовими чеснотами і знанням предмета, хтось – загальною ерудованістю і культурою, хтось – ораторською майстерністю, хтось – людськими якостями і моральними вчинками. Шкода, що на їхню долю випали не кращі часи. Науковий і педагогічний потенціал багатьох із них не отримав належних умов для реалізації.

У світлі дедалі частіших спроб «реабілітації» радянської філософії, що підміняють аналіз цього, без сумніву, цікавого з історико-філософського погляду феномена, довжелезним переліком «здобутків» і «геніально прихованих прозрінь», породжених натхненням «хрущовської відлиги», варто звернути увагу на те, що знайомство з реліктами університетської філософії пізньорадянської доби далеко не створює ані враження масового «філософського дисидентства», ані численних «вагомих досягнень». Процес десталінізації і «празька весна» зробили «систему» гнучкішою, чутливішою до ви-

¹ У 1975 р., приміром, філософський фах в СРСР здобувало 4370 студентів, того ж року випущено 705 дипломованих філософів. У 1976 р. у вищих навчальних закладах працювало 13745 викладачів філософії, з них 531 доктор і 6554 кандидати філософських наук // http://bse.chemport.ru/filosofskoe_obrazovanie.shtml.

мог елементарного здорового глузду й віртуознішою в засобах підтримання себе «на плаву». Одним із таких засобів і постала дозована лібералізація філософського мислення, що сприяла певним зрушенням у філософській науці 1960–1980-х рр. Але ні «система», ні філософська наука не втратили своєї «радянськості», залишаючись в межах власної принципово ідеологічної самовизначеності. Ще більшою мірою це стосується сфери філософської освіти, завжди значно консервативнішої, ніж сфера філософської науки.

Власне, а чи змінилося щось у вітчизняній університетській філософії зазначеної доби? Якщо змінилося, то тільки «кількісні» показники – стало більше кафедр, дисциплін, викладачів, студентів, аспірантів, докторів, професорів, публікацій, наукових заходів, періодичних фахових збірників (тільки Київський університет запровадив їх більше півдесятка). Що ж до «якісних» змін, то їх, власне, не відбулося. Ті самі партійні «квоти» і «рекомедації» при вступі, ті самі партійні контроль і керівництво всіма ланками факультетського життя, той самий партквиток як «пропуск» у наукове і викладацьке життя, та сама боротьба з «буржуазним націоналізмом» і «буржуазною ідеологією», той самий «ідейно-виховний» зміст викладання і пропагандистський пафос, та сама «стурбованість» виконанням чергових директив партійних пленумів та з'їздів і організація їх вивчення під час семінарських занять з кожного предмета¹, те саме рясне цитування «авторитетів» (включно з черговим генсеком і членами політбюро), та сама схоластизованість філософського дискурсу, знесиленого зловживанням «хитрощами розуму», ті самі «наукові теми», пристосовані до розв'язання актуальних завдань радянського будівництва, той самий офіційний підручник з «Основ марксистсько-ленінської філософії» (1962), за редакції того самого академіка Федора Константинова, відтворюваний масовими тиражами до середини 1980-х рр. Зрештою, можна чимало, примруживши очі, згадувати «здобутки», а можна просто погортати програми курсів і плани семінарських занять навіть передперебудовчих часів...

¹ Особливо важливе значення надавалося постановам ЦК КПРС «Про заходи щодо подальшого розвитку суспільних наук і підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві» (1967), «Про подальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи» (1979), а також постанові ЦК КПУ «Про заходи щодо подальшого розвитку наукових досліджень у галузі марксистсько-ленінської філософії та поліпшенню її викладання у вузах республіки» (1969).